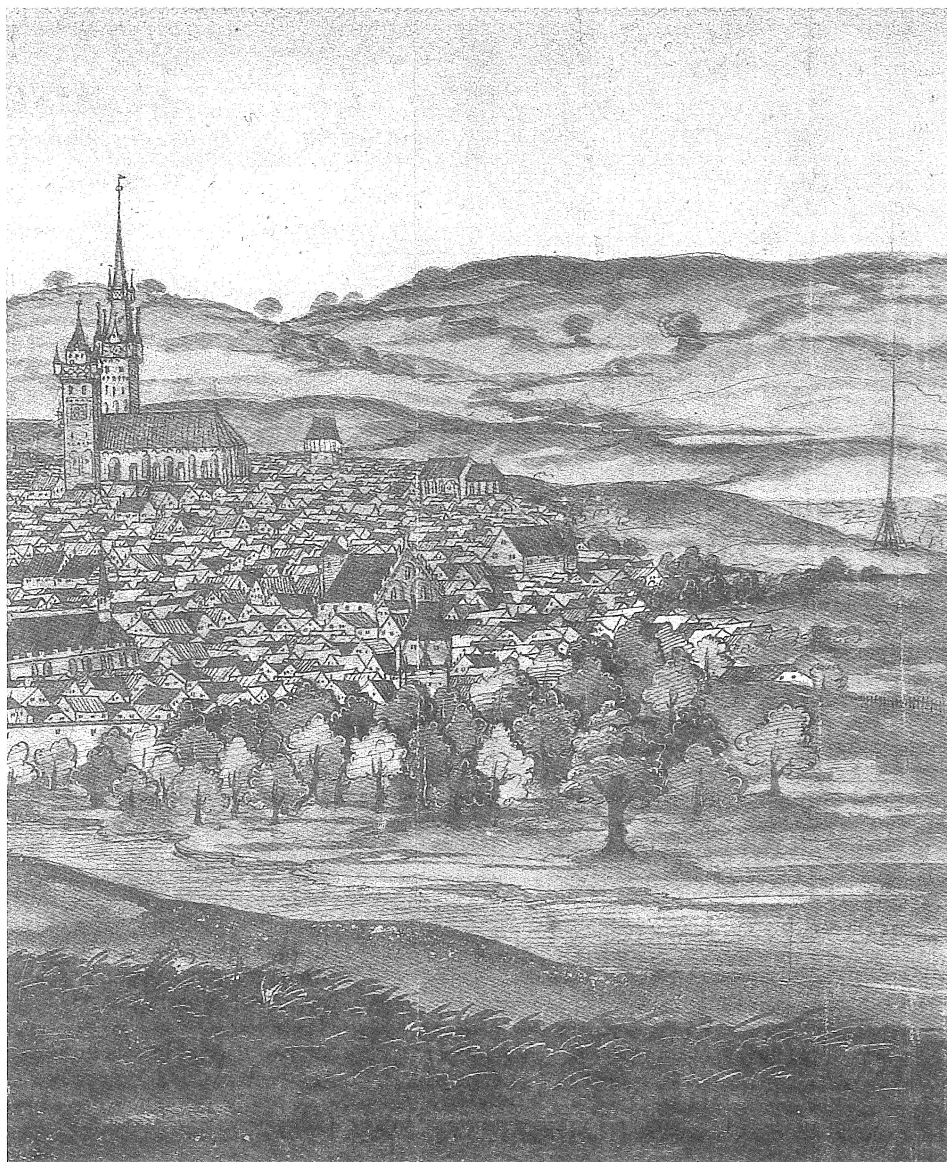

STARA BOŻNICA NA KRAKOWSKIM KAZIMIERZU

Na krakowskim Kazimierzu zachował się do dzisiaj unikalny na europejską skalę zespół urbanistyczny dawnej dzielnicy żydowskiej, która istniała tam — jako wyłączny obszar zamieszkania najpierw kazimierskich, a potem i krakowskich Żydów — od końca XIV wieku aż po połowę wieku XIX. Najważniej-

szymi elementami tego zespołu są zabytkowe bożnice — Stara, Nowa (ReMU), Wysoka, Poppera, Izaaka, Kupa i Postępowa — oraz stary cmentarz przy bożnicy ReMU. W latach 1939—45 uległy one daleko posuniętej dewastacji, szczęśliwie jednak uniknęły ostatecznej zagłady, pozostając nadal świadectwem

1. Wschodnia część Kazimierza ze Starą Bożnicą w sąsiedztwie muru obronnego i z dworem Jordanów z Zakliczyna (budowla z charakterystycznym sterczynowym szczytem) w rejonie dzisiejszego Placu Nowego. Fragment widoku Krakowa z 1536—1537 roku, w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu w Würzburgu

2. Stara Bożnica od północy (od ulicy Szerokiej) z przyległym do niej od zachodu domem kahalnym, około 1866 roku. Fotografia Ignacego Kriegera w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK 3718/K

długiej i bogatej historii społeczności żydowskiej w Krakowie i trwałym składnikiem różnorodnego dziedzictwa kulturowego miasta.

Najważniejszym problemem pojawiającym się przy próbie odtworzenia historii krakowskich bożnic — może z wyjątkiem Postępowej, zbudowanej w 1862 roku — jest niedostatek źródeł wcześniejszych niż dziewiętnastowieczne. Ich zrąb, dobrze znany od dość dawna, przede wszystkim dzięki przedwojennym publikacjom znakomitego historyka Majera Bałabana¹, w ostatnich latach został nieco poszerzony dzięki wartościowym pracom Bogusława Krasnowolskiego na temat historii i urbanistyki Kazimierza² i samego miasta żydowskiego na Kazimierzu³.

Najważniejszym źródłem do architektury bożnic są materiały planistyczne z XIX i XX wieków, przechowywane w krakowskim Archiwum Budownictwa Miejskiego⁴. Dokumentacja ta, dość liczna, chociaż nierównomiernie rozłożona na poszczególne obiekty, pozwala stosunkowo dobrze prześledzić zmiany architektoniczne bożnic w tym okresie. Niekiedy, dzięki wykonaniu osobnych inwentaryzacji przedprojektowych, pozwala ona także na rekonstruowanie stanu obiektów w okresach wcześniejszych.

Bożnice krakowskie w niewielkim zakresie bywały w przeszłości przedmiotem systematycznych badań architektonicznych. Bożnicą Starą zainteresował się w latach sześćdziesiątych XIX wieku historyk sztuki Władysław Łuszczkiewicz, autor niezwykle dziś cennych pomiarów obiektu⁵. Wspaniała architektura bożnicy Izaaka stała się szerzej znana dzięki opisowi, rysunkom architektonicznym i fotografiom wnętrza opublikowanym przez Grottego⁶. Na marginesie warto jeszcze wymienić przewodnikowe opisy wszystkich zabytkowych bożnic, opublikowane w latach trzydziestych okresu międzywojennego przez Bałabana⁷ i Mahlera⁸, obecnie mające do pewnego stopnia wartość źródłową ze względu na ogromny stopień zniszczenia bożnic w okresie II wojny światowej i znaczne zmiany dokonane w nich w trakcie rozmaitych prac rekonstrukcyjnych i adaptacyjnych, prowadzonych w latach powojennych.

W związku z tymi pracami, po 1945 roku powstało kilka wartościowych dokumentacji historyczno-architektonicznych bożnic, a także sprawozdań z szeregu prac badawczych w tych obiektach. Wymienić tu należy w kolejności ich powstawania

opracowania: Żychiewicza⁹ (bożnica ReMU), Ludwikowskiego¹⁰ (monografia bożnicy Starej), Rojkowskiej i Sudackiej¹¹, Bałosa¹², Niewaldy i Rojkowskiej¹³ (bożnica Kupa) i Sudackiej i Sulerzyskiej¹⁴ (synagoga Postępowa).

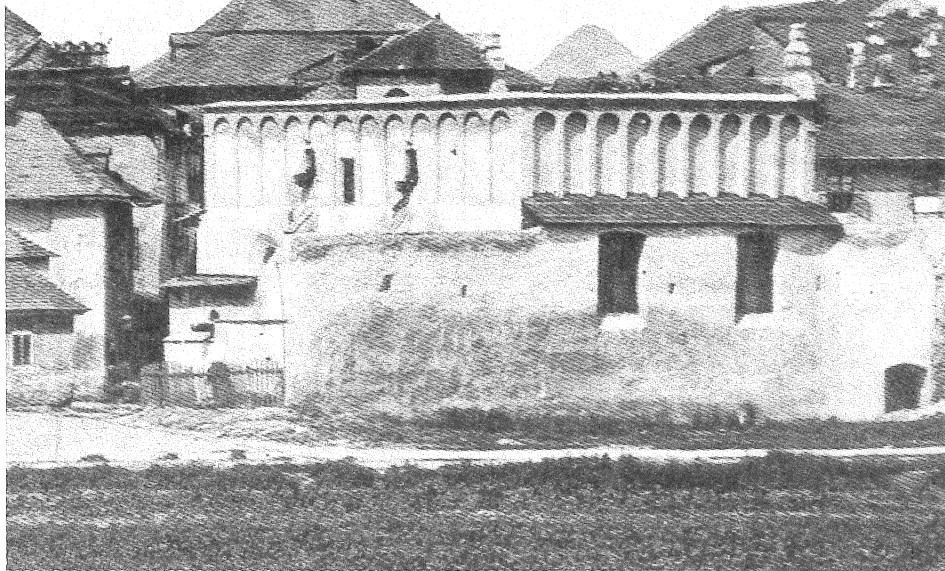
Tak więc poważne braki w dziedzynie dogłębnego poznania zabytkowych bożnic nadrabiane są stopniowo dopiero w ostatnich latach, gdy w Krakowie prawie nie ma już Żydów, natomiast coraz powszechniejsza staje się świadomość ogromnej wartości historycznej i kulturowej ich sakralnego budownictwa, a w konsekwencji troska o jego stan dzisiejszy i właściwe użytkowanie w przyszłości.

* * *

Budynek bożnicy Starej usytuowany jest na osi wschód-zachód przy południowym skraju ulicy Szerokiej. Od strony wschodniej przylega do zrekonstruowanego w latach siedemdziesiątych XX wieku fragmentu muru obronnego Kazimierza. Trzonem budowli jest dwunawowa hala na planie prostokąta o wymiarach 21 na 15 metrów, zbudowana z cegły na podmurówce kamienno-ceglanej, a od strony wschodniej, w części związanej z murem obronnym — z kamienia łamanego. Z zewnątrz wspierają ją trzykrotnie zwężające się szkarpy, sięgające niemal gzymsu koronującego. Mury hali wieńczy attyka arkadowa ze sterczynami w narożach, osłaniająca dach pogrążony. Wnętrze hali o wymiarach 18 na 12 metrów nakryte jest sześciopółowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym wspartym na dwóch filarach. Do hali przylegają przybudówki: od strony północnej i południowej parterowe, od zachodu piętrowa z zewnętrznym gankiem kolumnowym, a od północnego zachodu, narożna, dwupiętrowa.

Architektura bożnicy, chociaż w obecnej postaci została ukształtowana w okresie renesansu, pod względem kompozycji przestrzennej wykazuje związek z epoką gotycką. Jest to rezultatem przebudowy bożnicy w drugiej połowie XVI wieku, w trakcie której powtórzony został pierwotny układ dwunawowej hali z krzyżowo-żebrowym sklepieniem wspartym na dwóch filarach, kontynuujący tradycję średniowiecznych bożnic w Wormacji, Regensburgu, a zwłaszcza w tak blisko

3. Stara Bożnica od południowego wschodu (od Dajworu), około 1866 roku. Fragment fotografii Ignacego Kriegera, w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK 1785/K

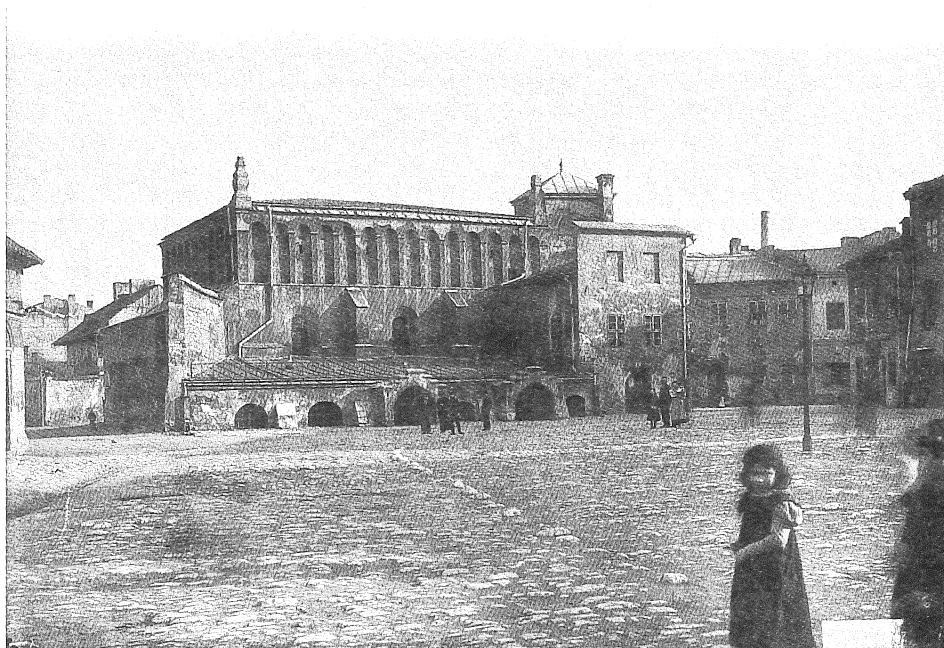

związanej z Krakowem Pradze¹⁵. Na jej oczywisty związek z epoką gotycką wskazał po raz pierwszy Władysław Łuszczkiewicz¹⁶. W 1864 roku Łuszczkiewicz wykonał pomiary architektoniczne obiektu¹⁷, które wobec późniejszych przekształceń bożnicy, a zwłaszcza jej dewastacji w okresie II wojny światowej, mają walor cennego źródła wiedzy o jej architektonicznej przeszłości. Opinia Łuszczkiewicza o powstaniu bożnicy w końcu XIV lub na początku XV wieku znalazła potwierdzenie w późniejszych opracowaniach na temat architektury synagog, traktujących bożnicę kazimierską jako ogniwo w typologicznym łańcuchu gotyckich bożnic dwunawowych, które istniały, bądź jeszcze istnieją, w Wormacji, Regensburgu, Pradze, Egerze, czy w Oleśnicy na Śląsku¹⁸ — a także w opracowaniach dotyczących architektury Krakowa¹⁹. Ustalenia historyków sztuki i architektury pozostają w zgodzie z poglądami historyków, przekonanych o istnieniu dzielnicy żydowskiej w Kazimierzu już w drugiej połowie XIV wieku²⁰. Szczególnie wyraźnie mówi o tym Jerzy Wyrozumski, polemizujący z zadawnioną tezą o nikłej liczbie Żydów w Kazimierzu w XIV wieku i stwierdzający dobitnie, iż poświadczona tam w 1389 roku brama żydowska ma swoją jednoznaczną wymowę²¹. Jest przy tym wielce prawdopodobne, że dzielnica ta istniała od początku w rejonie dzisiejszej ulicy Szerokiej. Charakterystyczna luka w kazimierskich spisach podatkowych z drugiej połowy XIV wieku dla tegoż rejonu, analogiczna jak w późniejszym okresie, dla którego osadnictwo żydowskie jest tam poświadczane, może pośrednio świadczyć o tym, że już wówczas mieszkali tam właśnie Żydzi²².

Ten ugruntowany, jak by się wydawało, pogląd na temat powstania bożnicy w końcu XIV wieku lub na początku XV wieku, został zakwestionowany przez Stefana Świszczowskiego, datującego jej powstanie w całości na wiek XVI²³, a następnie przez Leszka Ludwikowskiego, uczestnika rekonstrukcji obiektu w latach 1956—1959 i autora jego monografii²⁴, sytuującego budowę bożnicy na przełomie XV/XVI wieków. Według Ludwikowskiego, odpowiednie warunki dla

inwestycji tak znacznej jak bożnica Stara zaistniały w Kazimierzu dopiero po 1494 roku, czyli po osiedleniu się w Kazimierzu gminy żydowskiej usuniętej przez Jana Olbrachta z Krakowa²⁵. Mieli oni przy tym nadal korzystać z jakiejś bożnicy w Krakowie, o której istnieniu ma świadczyć dokument Zygmunta Starego z 1519 roku²⁶. Tymczasem fakt, iż w dokumencie mówi się o gminie Żydów krakowskich, wcale nie wskazuje na Kraków jako miejsce lokalizacji samej bożnicy. Widać to wyraźnie na przykładzie innego dokumentu z roku 1527 w sprawie czynszu i wystawienia drugiej bożnicy przez Żydów krakowskich²⁷. Gdyby brać go dosłownie, trzeba by bronić tezy o rozwoju w tym czasie dzielnicy żydowskiej w Krakowie, a nie w Kazimierzu, gdzie proces ten w rzeczywistości miał miejsce²⁸. Istnienie całkiem sporej liczby dokumentów z XVI i XVII wieków odnoszących się — podobnie jak dwa dokumenty wyżej przytoczone — do Żydów krakowskich, w których niekiedy wprost mówi się o nich jako o mieszkających na Kazimierzu, skłania raczej do wniosku, iż przekazy te są odbiciem rzeczywistego statusu gminy Żydów mieszkających w Kazimierzu, traktowanej jako gmina nominalnie krakowska. Istotna jest przy tym symetria postrzegania tego stanu rzeczy także przez samych Żydów. Bardzo znamieny jest fakt, że w napisach nagrobnych na starym cmentarzu żydowskim przy bożnicy Nowej (ReMU), czynnym w latach 1551—1800, ani razu nie występuje nazwa Kazimierza. Ilekroć jest w nich mowa o funkcji, którą zmarły pełnił za życia w miejscowej gminie, tylekroć tą miejscową gminą zawsze jest Kraków, nigdy zaś Kazimierz²⁹.

Tak późną realizację bożnicy dawnego typu Ludwikowski tłumaczy tradycjonalizmem Żydów w odniesieniu do „form i układów w sakralnej architekturze”³⁰. Nie sposób zgodzić się z tym stwierdzeniem. O ile bowiem można mówić o zasadniczej ciągłości funkcjonalnej („układów”) architektury bożnic przekraczającej czasowo granice epok stylistycznych, o tyle nie da się tego odnieść do takich pojęć jak forma i styl. Pod względem podatności na rozmaite trendy stylistyczne architektura żydow-

4. Stara Bożnica od północy (od ulicy Szerokiej) po przebudowie w 1889 roku. Fotografia Ignacego Kriegera w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK 1691/K

ska nie różni się od architektury macierzystego kraju. Niesłuszna jest też przedstawiona przez autora monografii interpretacja związanej z bożnicą daty 1407 roku, zawartej w napisie na zachowanej do dzisiaj kamiennej skarbonie. Napis ten, cytowany po raz pierwszy już w XIX wieku przez księdza Drożdżewicza³¹, zawiera dwie daty. Pierwsza to rok 1638, w którym skarbona została wykonana³². Druga, świadomie wyodrębniona z pierwszego chronogramu, to interesujący nas rok 1407. Datę z pewnością należy wiązać z samą bożnicą, najpewniej zaś z wcześniejszą skarboną, która ustąpiła miejsca nowej³³, a nie, jak sugeruje Ludwikowski, z pogromem Żydów w Krakowie, który miał miejsce w tymże roku³⁴. Analizy napisów tego rodzaju na detalach architektury i przedmiotach obrzędowego rzemiosła artystycznego wyraźnie wskazują, że są one immanentnie związane z obiektami, na których występują.

BOŻNICA GOTYCKA

Bożnica została wzniesiona pośrodku dawnego nawsia, centralnej części wsi Bawół przyłączonej do Kazimierza w 1340 roku, dzieląc ten jednolity niegdyś obszar na dwie części, żydowską po stronie północnej i chrześcijańską z kościołem św. Wawrzyńca po stronie południowej³⁵. Wschodnią ścianą przyparta została do miejskiego muru obronnego, który w roku 1369 był już ukończony w całości³⁶. Odwołując się do rysunków pomiarowych Łuszczkiewicza sądzić należy, iż pierwotnie tworzyła ją jedynie bożnica mężczyzn³⁷: prostokątna, dwunawowa hala z krzyżowo-żebrowym sklepieniem wspartym na dwóch filarach, nakryta dwuspadowym dachem. Poziom podłogi hali wypadał poniżej ówczesnego poziomu ulicy, co było najpewniej uzasadnione potrzebą całkowitego schowania budowli za fortyfikacjami. Po raz pierwszy widzimy bożnicę na panoramie Krakowa z roku 1536—1537 w bibliotece uniwersyteckiej w Würzburgu³⁸. Jest nią zapewne budynek wysunięty najdalej na prawo we wschodniej części Kazimierza, zgodnie z rzeczywistością usytuowany tuż przy murze obronnym, nakryty dwuspadowym dachem, mający dwa okna i świetlik poddasza w szczytowej ścianie zachodniej i trzy okna w ścianie

południowej oraz wieżę przy południowo-wschodnim narożu (ilustr. 1). Można domyślać się symetrycznego układu trzech okien w ścianie północnej i raczej braku okien w ścianie wschodniej, przytykającej do muru obronnego. Nie wydaje się trafna pierwsza interpretacja tego widoku, według której bożnicą jest pobliska budowla ze sterczynowym szczytem i trzema wysokimi oknami³⁹. Prawdopodobnie autor panoramy odwzorował tu raczej dom Jordanów z Zakliczyna, który znajdował się w rejonie obecnego placu Nowego na Kazimierzu, czyli właśnie na zachód od bożnicy i wedle opisu księdza Ranatowicza, przeora klasztoru przy kościele Bożego Ciała, był budowlą „na kształt kościoła murowaną”⁴⁰.

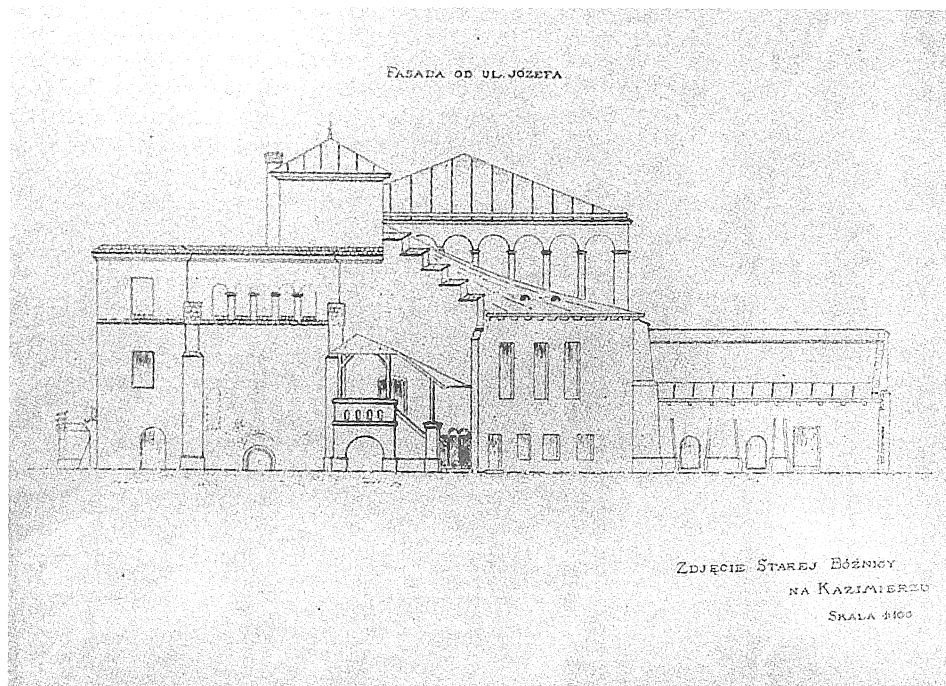
Dopiero w drugiej połowie XVI wieku do bożnicy dostawione zostały na wyższym poziomie gruntu parterowe przybudówki: przedsionek przy narożu północno-zachodnim i bożnica dla kobiet, usytuowana za przedsionkiem wzdłuż całej zachodniej ściany hali, z osobnym wejściem umieszczonym w jej skośnej ścianie południowej⁴¹. Z bożnicą mężczyzn łączyły ją tylko niskie otwory w murze hali.

Do tych aneksów bożnicy dobudowany został z kolei dom kahalny, wcześniejszy niż znane nam analogiczne obiekty we Lwowie⁴² (ilustr. 2).

Powstanie obu wyżej wymienionych przybudówek i domu kahalnego należy wiązać z powstawaniem zabudowy północnego wylotu dzisiejszej ulicy Józefa przy bożnicy Starej. Zabudowa ta kształtowała się po 1553 roku, kiedy to Żydzi nabyli w tym rejonie nowe tereny dla rozszerzenia swej dzielnicy. Ustalił się wówczas charakterystyczny lejkowaty wylot ulicy Józefa, rozszerzający się przy bożnicy w kierunku północnym ku ulicy Szerokiej i w kierunku południowym ku placowi Bawół i ulicy św. Wawrzyńca⁴³. Ściany bożnicy kobiet i domu kahalnego przyjęły w związku z tym po stronie południowo-zachodniej skośny kształt, wchodząc klinem w rozszerzenie ulicy Józefa.

Prawdopodobnie jeszcze przed końcem XVI wieku, albo tuż na początku wieku XVII powstał kolejny oddział kobiecy, dostawiony do hali od strony południowej. Była to prostokątna przybudówka parterowa, krótszym bokiem przylegająca do bożnicy mężczyzn, dłuższym zaś do muru obronnego.

5. Stara Bożnica od zachodu (od ulicy Józefa), z lewej strony wtórne wejście do przedsionka bożnicy mężczyzn, pośrodku modlitewnie kobiet na parterze i na piętrze aneksu zachodniego poprzedzonego gankiem, z prawej południowa modlitewnia kobiet. Rysunek inwentaryzacyjny Zygmunta Hendla z około 1903 roku, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-PL. 309

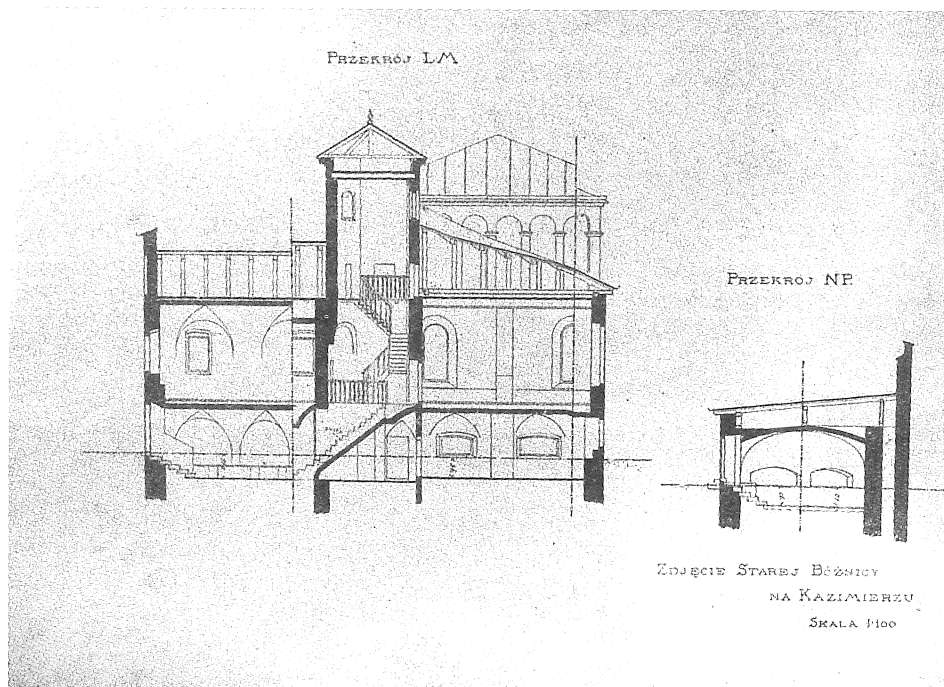
Z bożnicą mężczyzn połączona została dwoma niskimi otworami, zamkniętymi nieregularnymi łukami. Posiadała ona sklepienie kolebkowe z lunetami i nakryta została dachem pogrążonym, schowanym za murem attykowym⁴⁴. Przybudówka ta bywa niekiedy zupełnie bezpodstawnie nazywana salą śpiewaków⁴⁵.

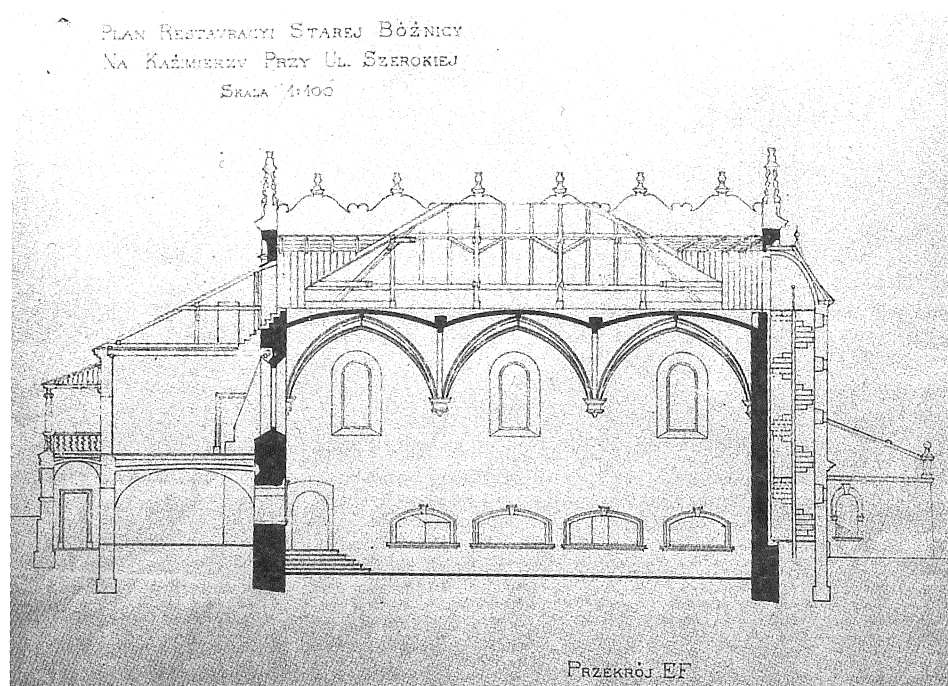
Od zachodu i południa bożnica otoczona była domami mieszkalnymi. W bliskim sąsiedztwie, za murem obronnym do którego przylegała, położony był żydowski cmentarz⁴⁶.

BOŻNICA RENESANSOWA

W 1570 roku ukończona została przebudowa bożnicy gotyckiej przez nie znanego z innych realizacji Mateusza Gucciego, przedstawiciela licznej w ówczesnym Krakowie kolonii włoskich budowniczych⁴⁷. Wiadomość o dacie ukończenia przebudowy i nazwisku budowniczego, umieszczonych na nie zachowanym dziś zworniku sklepienia, mamy po raz pierwszy od Łuszczkiewicza⁴⁸. Nie wiadomo, jak długo trwa-

6. Przekroje przybudówek Starej Bożnicy od zachodu na osi północ — południe. Przekrój LM pokazuje między innymi wnętrze klatki schodowej ze świetlikiem, znajdującej się pomiędzy przedsionkiem i modlitowniami kobiet, zlikwidowanej w trakcie przebudowy bożnicy przez Zygmunta Hendla po 1903 roku. Rysunek inwentaryzacyjny Zygmunta Hendla z około 1903 roku, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-PL. 296

7. Plan restauracji Starej Bożnicy, przekrój EF (wschód — zachód) z widokiem na ścianę północną. Attyka w projektowanym kształcie nie została zrealizowana. Rysunek projektowy Zygmunta Hendla z około 1913 roku, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-PL. 316

ła ta przebudowa, ani tego, co było powodem jej podjęcia. Na pewno nie podjęto jej, jak się czasem sądzi, w następstwie zniszczenia bożnicy w pożarze w 1556⁴⁹ lub w 1557 roku⁵⁰. Zważywszy na poważny zakres ówczesnej przebudowy, nie można wykluczyć, że dokonano jej w konsekwencji jakiejś innej, może późniejszej katastrofy. Istnieje wreszcie pewne prawdopodobieństwo, że była ona samoistnym przedsięwzięciem modernizacyjnym, podjętym przez gminę żydowską. Trwała ona zapewne znacznie krócej niż dotąd pomyłkowo sądzono. Ludna gmina żydowska w Kazimierzu dysponowała w tym czasie tylko dwiema bożnicami, małą bożnicą Nową (ReMU) i niewiele większą Wysoką, toteż nie mogła się zbyt długo obywać bez swej głównej i największej świątyni.

Gucci zachował gotycki, dwunawowy układ przestrzenny hali, podniósł jej mury do dzisiejszej wysokości i przekrył ją sklepieniem, powtórzonym w jego dawnej krzyżowo-żebrowej formie, wspierając żebra sklepienne na renesansowych kon-

solach i na dwóch smukłych kolumnach tokańskich w miejsce dawnych filarów. Zastosowanie sklepienia krzyżowo-żebrowego w tak późnym okresie nie jest absolutnym wyjątkiem w budownictwie synagogałnym. Jeszcze później sklepienie tego rodzaju zrealizowane zostało w bożnicy Złotej Róży we Lwowie, wzniesionej w 1582 roku, z tą jednakże istotną różnicą, że — inaczej niż w bożnicy krakowskiej — nakryło ono jednoprzestrzenne wnętrze, pozbawione osiowych filarów, tak charakterystycznych dla bożnic gotyckich⁵¹.

W miejscu dotychczasowych okien powstały nowe, wydłużone okna zamknięte półkolistymi łukami. Mury bożnicy zwieńczyła wysoka attyka rozczłonkowana zablendowanymi płycinami arkadowymi, która przesłoniła schowany za nią dach o pogrążonej formie. Zewnętrzne elewacje zostały najprawdopodobniej pokryte tynkiem (ilustr. 3).

Z przebudową Gucciego łączy się także niektóre elementy wystroju wnętrza bożnicy, w tym zwłaszcza bimę, malowidła

8. Stara Bożnica od południowego zachodu (od placu Bawół) po pierwszym etapie przebudowy przez Zygmunta Hendla, przed 1914 rokiem. Fotografia w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK FŻ-27

ścienne i jedną z kamiennych skarbon, umieszczoną w glifie otworu wejściowego, noszącą chronogram odpowiadający dacie ukończenia przebudowy — 1570 rok⁵². Dwunastoboczna bima usytuowana na podłużnej osi hali, bliżej wschodniej kolumny, nakryta była kutym w żelazie baldachimem, wybitym dziełem krakowskiego kowalstwa artystycznego XVI wieku⁵³. Ściany bożnicy pokryte były polichromią o motywie winorośli⁵⁴.

BOŻNICA W WIEKACH XVII I XVIII

W pierwszej połowie XVII wieku utrzymywała się dobra koniunktura gospodarcza. Rosła liczba ludności i terytorium dzielnicy żydowskiej w Kazimierzu. Na nowo pozyskanych terenach rozpoczęła się w 1638 roku budowa bożnicy, ufundowanej przez seniora gminy, Izaaka Jakubowicza. Można przypuszczać, że w zbliżonym czasie trwały także prace modernizacyjne przy bożnicy Starej. Z detali architektonicznych bożnicy pochodzących z tego okresu, do naszych czasów dotrwały: szafa ołtarzowa i portal głównego wejścia o cechach manierystycznych z pierwszej tercji XVII wieku⁵⁵, a także fragmenty malowideł ściennych i kolejna ze skarbon. Prostokątny otwór obszernej wnęki szafy ołtarzowej pośrodku ściany wschodniej ujęty został w kamienne obramienie z kanelowanymi kolumnami po bokach, unoszącymi pełne belkowanie z fryzem ozdobionym płaskorzeźbionym napisem⁵⁶. Nad belkowaniem umieszczona została prostokątna plakieta z koroną w płaskorzeźbie, flankowana wolutami i zwieńczona trójkątnym szczytem z dekoracją roślinną o kompozycji osiowej.

Główne wejście z przedsionka do modlitewni mężczyzn otrzymało nowy portal. Czoło pełnego łuku arkady wspartego na impostach zaznaczone zostało trzema profilowanymi uskokami. W żagielkach łuku umieszczono stosowną inskrypcję⁵⁷. Pilastry po bokach arkady uniosły pełne belkowanie z gładkim fryzem.

W pobliżu wejścia osadzono kamienną skarbonę z płaskorzeźbionym licem w formie barokowego portalu, wykonaną w 1638 roku i zawierającą ów, wspomniany już wyżej, ważny dla

historii bożnicy rok 1407 — zapewne pozostałość po wcześniejszej skarbonie usuniętej z tego miejsca.

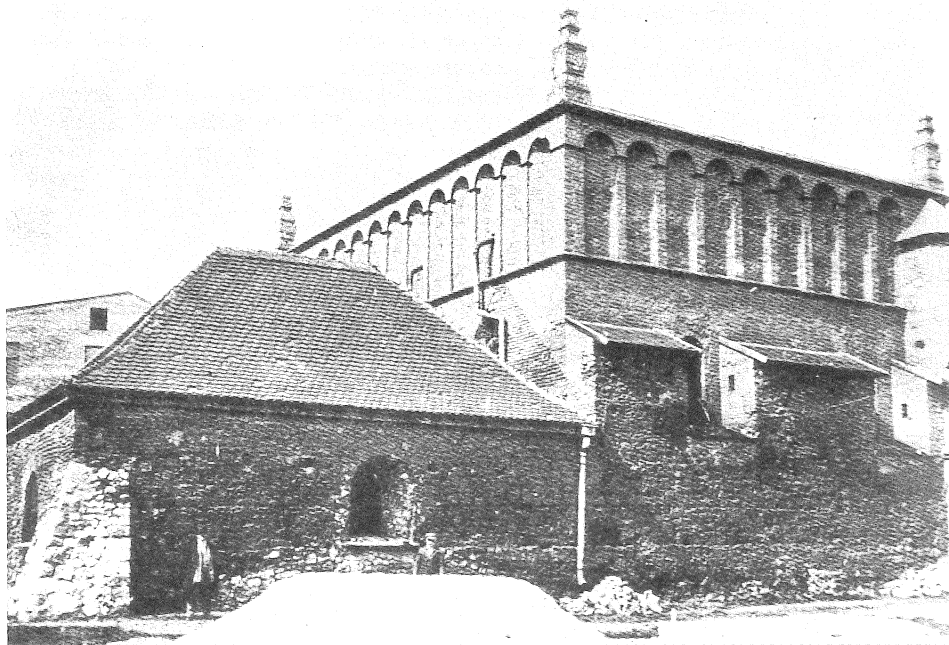
Sporo prac dotyczyło aneksów bożnicy. W pierwszej połowie XVII wieku wzniesiony został przy niej nowy, obszerny oddział dla kobiet. Była to parterowa sala wzniesiona na całej długości północnej elewacji bożnicy. Otrzymała ona sklepienie kolebkowe z lunetami ozdobione zgeometryzowanymi sztukateriami, podobnymi do sztukaterii dekorujących wnętrze wspomnianej bożnicy Jakubowicza⁵⁸. Z bożnicą mężczyzn połączyły ją cztery otwory o formach analogicznych do wcześniej wykonanych otworów oddziałów kobiecych po stronie zachodniej i południowej. Przybudówkę nakryto prawdopodobnie dachem połączonym o trzech szczytach⁵⁹.

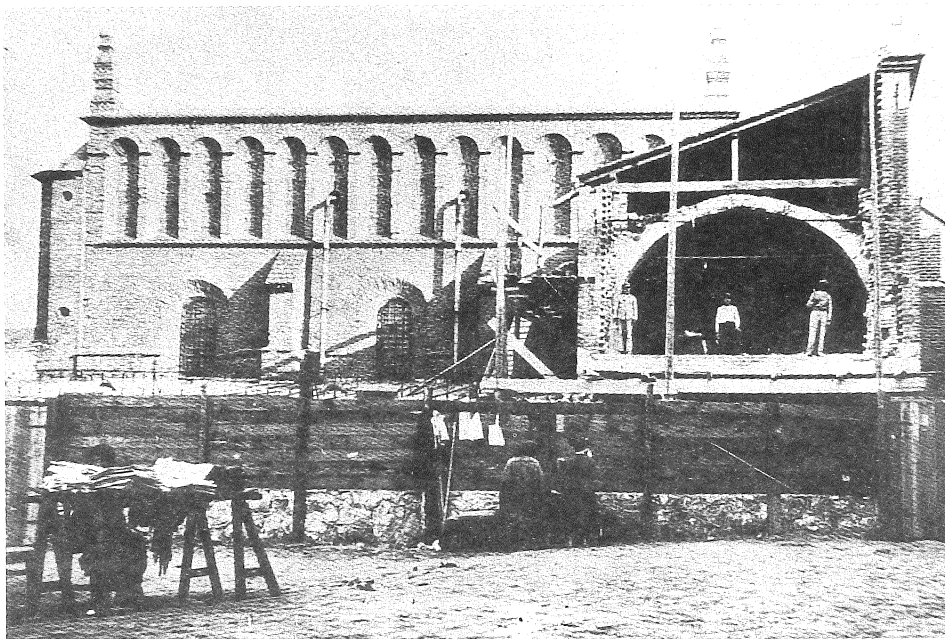
Możliwe, że w tym samym czasie parterowy przedsionek przy północno-zachodnim narożniku bożnicy podniesiony został do poziomu pierwszego piętra. Kolebkowo sklepiona sala nakryta została pulpitowym dachem, osłoniętym ceglana attyką i oświetlona półkoliście zamkniętymi oknami, w tym trzema od strony północnej⁶⁰. Podobnymi murami attykowymi zasłonięto w ciągu XVII bądź XVIII wieku wszystkie dachy przybudówek bożnicy, dając im w ten sposób niejaką ochronę wobec dużego zagrożenia pożarowego⁶¹.

Po wojnach szwedzkich, gdy mury obronne opasujące Kazimierz utraciły swoje fortyfikacyjne znaczenie, otwarto dwa duże okna we wschodniej ścianie bożnicy i po wybiciu otworów w murze obronnym doprowadzono dodatkowe oświetlenie w bezpośrednie otoczenie arki⁶². Przy północnym odcinku zachodniej ściany bożnicy, poza strefą jej okien istniała prawdopodobnie już w XVII wieku klatka schodowa, prowadząca na dach hali. Można się jej domyślać po części z planu z 1826 roku⁶³ i z późniejszych fotografii. Była ona dostępna z poziomu pierwszego piętra przez drewniany ganek nad zachodnim oddziałem dla kobiet.

Z zachowanych planów wynika, że przedsionek bożnicy był swego rodzaju węzłem komunikacyjnym, z wejściami do bożnicy mężczyzn i do przylegającego od zachodu domu kahalnego. Dom ten, zwany w spisie podatkowym z 1653 roku „ratuszem żydowskim”⁶⁴, obejmował także salę kahalną nad przedsionkiem bożnicy, z którą był połączony otworami na poziomie pierw-

9. Stara Bożnica od południowo-wschodu (od Dajworu) po drugim etapie przebudowy przez Zygmunta Hendla, po 1914 roku. Fotografia w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK FŻ-34

10. Stara Bożnica od północy (od ulicy Szerokiej) w trakcie trzeciego etapu przebudowy przez Zygmunta Hendla w 1923 roku. Fotografia w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK FŻ-29

szego piętra. Tak więc, jednolicie ze sobą związane zabudowania bożnicy i domu kahalnego tworzyły kompleks, który z racji spełnianych funkcji był prawdziwym centrum religijno-administracyjnym gminy żydowskiej w Kazimierzu. Prawdopodobnie nie było w nim jednak żydowskiego więzienia, jak sądził Bałaban⁶⁵. We wspomnianym spisie podatkowym z 1653 roku było ono wymienione przy baszcie kazimierskiej w północno-wschodnim narożniku ulicy Szerokiej, tuż obok kamienicy Jelenia, sędziego żydowskiego⁶⁶.

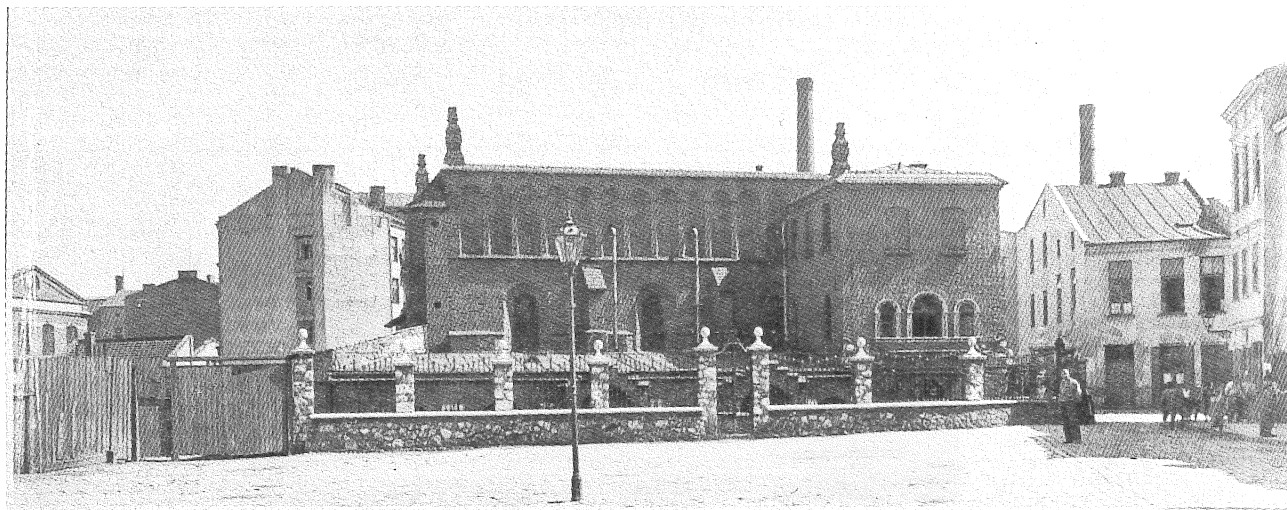
Z czasem do zachodniej ściany domu kahalnego dobudowany został z kolei jeszcze budynek mieszkalny. Ten zespół zabudowy po zachodniej stronie bożnicy Starej, wchodzący klinem w rozszerzenie wylotu dzisiejszej ulicy Józefa przetrwał do lat osiemdziesiątych XIX wieku⁶⁷. Po przeciwnej stronie

bożnicy, przy jej południowo-wschodnim narożniku znajdowała się bożnica zwana Auf dem Bergel (Na Górcie). Została ona założona w murowanym domu Jekelesów (Jakubowiczów) i była związana z rabinem Nathanem Spirą (1585—1633), zięciem Mojżesza Jakubowicza⁶⁸.

BOŻNICA W WIEKU XIX

Wiek XIX przyniósł pierwsze plany architektoniczne bożnicy, rejestrujące jej stan wcześniejszy i pozwalające na dość dokładne ustalenie czasu i zakresu niektórych przekształceń, jakim ulegała w tym okresie.

11. Stara Bożnica od północy (od ulicy Szerokiej). Stan po przebudowie przez Zygmunta Hendla. Fotografia z około 1940 roku w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa, nr inw. MHK Fs 12898/IX

Ze wspomnianego już wcześniej planu z 1826 roku dowiadujemy się o projektowanej przebudowie piętra nad zachodnim oddziałem kobiet. Mimo pewnych niejasności tego planu, wynikających z niedokładności pomiarów, można przypuszczać, że wtedy właśnie na piętrze zachodniego aneksu powstała ostatecznie kolejna modlitownia dla kobiet, która otrzymała płaski strop i trzy wydłużone prostokątne okna w skośnej ścianie zachodniej.

W trakcie odnawiania bożnicy w 1860 roku wykonano malowidła na zachodniej ścianie modlitowni mężczyzn. Poza skąpą wzmianką Bałabana o dacie poświadczającej fakt ich powstania⁶⁹, nic bliższego o nich nie wiemy.

W końcu XIX wieku, w wyniku szerszej akcji regulacji ulic i urbanistycznego porządkowania Kazimierza wyburzona została chaotyczna zabudowa w bezpośrednim otoczeniu bożnicy. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych rozebrane zostały budynki przylegające do jej zachodnich aneksów. Znajdująca się tam siedziba zarządu gminy żydowskiej (wówczas Komitetu Starozakonnych) została tymczasowo przeniesiona do budynku Szpitala Izraelickiego przy ulicy Skawińskiej. Ogólny stan techniczny bożnicy pod koniec XIX wieku, podobnie zresztą jak stan pozostałych bożnic krakowskich — z wyjątkiem Postępowej — był bardzo zły⁷⁰.

Na podstawie planów z 1888 roku, zatwierdzonych w styczniu 1889 roku, dotychczasowy dach pograżony bożnicy przebudowany został na dach siodłowy, spłaszczony, oparty na murze attyki. W fasadzie północnej modlitowni kobiet poszerzono dwa istniejące otwory wejściowe, dodając do nich neogotyckie portale, wydatnie wysunięte przed lico fasady. W związku z ich budową zlikwidowane zostały daszek okapowy i mur attykowy tej przybudówki. Została ona nakryta dachem pulpitowym (ilustr. 4). Taki sam dach otrzymała również południowa modlitownia kobiet⁷¹.

Zachodnia ściana aneksów bożnicy, odsłonięta po wyburzeniu domu kahalnego, została przebudowana w 1891 roku według projektu Jana Sasa Zubrzyckiego. Elewacja ta otrzymała wówczas w partii środkowej arkadowy fryz, nawiązujący formą do głównej attyki bożnicy, a w partii południowej zwieńczona została neogotyckim szczytem schodkowym. Jednocześnie przy tej części elewacji powstał ganek komunikacyjny na galerię dla kobiet, znajdującą się na pierwszym piętrze zachodniego aneksu⁷² (ilustr. 5).

RESTAURACJA BOŻNICY PRZEZ ZYGMUNTA HENDLA

Opisane wyżej prace przy bożnicy na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, projektowane przez różnych architektów, nie obejmowały całego obiektu, lecz tylko niektóre jego partie i jedynie doraźnie poprawiały jego stan techniczny i estetyczny. Tymczasem ta zabytkowa budowla wymagała w rzeczywistości kompleksowej restauracji, nie tylko technicznej i funkcjonalnej, ale nade wszystko konserwatorsko-architektonicznej, która przywróciłaby jej stylistyczną i estetyczną integralność. Tak szeroko zakrojone zadanie zostało podjęte przez Gminę Żydowską i urząd konserwatora miejskiego na początku XX wieku⁷³ i powierzone wybitnemu krakowskiemu architektowi Zygmuntowi Hendlowi (1862—1929).

Podstawą restauracji bożnicy były projekty przedkładane przez Hendla w latach 1904, 1913 i 1923⁷⁴.

Architekt konsekwentnie zmierzał ku nadaniu całej bożnicy jednolitej, neorenesansowej formy. W toku ostatecznej realizacji jego projektów zrezygnowano jednak z przebudowy szesnastowiecznej attyki na proponowaną przez niego neorenesansową attykę grzebieniastą (ilustr. 7). Nie przebudowano też neogotyckich portali północnego oddziału kobiet i nie dostawiono

nowego przedsionka do południowego oddziału kobiet. Pozostałe propozycje architekta zostały zrealizowane w całości. Oprócz projektów, dokładne prześledzenie prac wykonanych przy bożnicy ułatwia dość obfita archiwalna dokumentacja fotograficzna.

Na podstawie projektu z 1904 roku przebudowane zostały oddziały kobiet w przybudówkach zachodniej i południowej. Charakterystyczna skośna ściana zachodniego oddziału kobiet została wyrównana do kąta prostego i otrzymała zewnętrzny, neorenesansowy ganek kolumnowy, spełniający funkcję przedsionka modlitowni kobiet, znajdujący się na parterze i ganku komunikacyjnego galerii dla kobiet na piętrze (ilustr. 8). Oba pomieszczenia otrzymały po dwa prostokątne okna z neorenesansowymi obramieniami. Zlikwidowany został kwadratowy świetlik klatki schodowej przy północnym odcinku zachodniej ściany hali bożnicy. W jego miejscu powstała nowa klatka schodowa, poszerzona tak, że w jej obrębie znalazło się północne okno zachodniej ściany bożnicy. Została ona oświetlona dużym oknem od strony zachodniej. Dotychczasowy dach pulpitowy nad południowym oddziałem kobiet został przebudowany na trójspadowy. Ponieważ przylegał on bezpośrednio do jednego z południowych otworów okiennych hali i ograniczał dostęp dziennego światła do bożnicy, został on następnie zmodyfikowany na czterospadowy. Zrealizowanie dachu o tym kształcie łączyło się z koniecznością wyburzenia fragmentu muru obronnego, sąsiadującego z przybudówką (ilustr. 9).

Na podstawie projektu z 1913 roku dach nad halą bożnicy przebudowany został na czterospadowy z rynnami założonymi od wewnątrz wzdłuż dłuższych murów attyki. Aby schować konstrukcję nowego dachu, attyka musiała zostać podwyższona. Jej południowe naroża zwieńczyły dodane wówczas sterczyny, analogiczne do sterczyn istniejących w narożach północnych. W załamaniu muru obronnego przy północno-wschodnim narożu bożnicy wykonana została, zaprojektowana już w 1904 roku, okrągła wieża ze schodkami prowadzącymi na dach hali.

Ostatnie z cyklu prac projektowanych przez Hendla wykonane zostały w 1924 roku. Teren wokół bożnicy został obniżony do poziomu z wieku XVI. Wiązało się to z koniecznością wykonania muru zabezpieczającego od strony ulicy Józefa. Bożnica została otoczona od tej strony i od strony ulicy Szerokiej ogrodzeniem żelaznym na kamiennej podmurówce. Jednocześnie przebudowana została przybudówka północno-zachodnia. Wejście do przedsionka otrzymało nowy portal. W północnej ścianie sali na pierwszym piętrze przywrócone zostały trzy półkoliście zamknięte okna. Przybudówkę podniesiono o kolejne piętro, w związku z czym odpowiednio zmodyfikowana została także istniejąca już klatka schodowa. W dawnej attyce, odtąd północnej ścianie nowego pomieszczenia, pozostawiono dwie prostokątne wnęki. W nowej sali pomieszczono archiwalia i cenne synagalia bożnicy⁷⁵ (ilustr. 10 i 11).

ZNISZCZENIE BOŻNICY W KONSEKWENCJI II WOJNY ŚWIATOWEJ I JEJ RESTAURACJA I ADAPTACJA NA MUZEUM ŻYDOWSKIE W LATACH 1956—1959

Z utworzeniem w marcu 1941 roku getta w Podgórzu i przesiedleniem do niego pozostałej w Krakowie ludności żydowskiej, zarząd budynkami bożnic przejął niemiecki Urząd Powierniczy (Treuhandstelle). W bożnicy Starej urządzono magazyn mundurowy dla Luftgaukommando VIII⁷⁶. Zrabowane zostały zabytkowe świeczniki i zyrandole⁷⁷. W nieustalonym dokładnie czasie magazyn w bożnicy został zlikwidowany i świa-

domie usunięte zostało sklepienie głównej hali⁷⁸. Zrujnowana bożnica niszczała jeszcze w ciągu kilku następnych lat po zakończeniu wojny, zanim na polecenie miejskich służb konserwatorskich wykonano prowizoryczne zabezpieczenia: zamurowano wszystkie otwory okienne i drzwiowe i naprawiono sklepienie i dach północnego oddziału kobiet⁷⁹.

W latach 1956—1959 bożnica została odrestaurowana na podstawie projektów przygotowanych w krakowskim oddziale Pracowni Konserwacji Zabytków⁸⁰. Ogólna koncepcja restauracji miała polegać na przywróceniu jej formy gotycko-renesansowej nadanej w 1570 roku przez Mateusza Gucciego, z pozostawieniem dwudziestowiecznej korekty w jej aneksach po zachodniej i północno-zachodniej stronie hali i na równoczesnej adaptacji obiektu do przyszłej funkcji muzealnej. W praktyce równało się to odrzuceniu większości zmian wprowadzonych do architektury bożnicy w XX wieku przez Zygmunta Hendla i zastąpieniu ich elementami hipotetycznie „renesansowymi”. W związku z tym odbudowano krzyżowo-żebrowe sklepienie głównej hali i wspierające je kolumny i nakryto ją dachem pogrążonym, o innej jednakże formie niż ta, którą da się zrekonstruować dla bożnicy w XVII i XVIII wiekach. Zastosowanie niższego dachu niż konstrukcja Hendla pozwoliło na obniżenie attyki. Usunięta została okrągła wieża, wzniesiona przez Hendla w północno-wschodnim narożu bożnicy. Z fasady północnego oddziału kobiet usunięto neogotyckie portale. Zmienione zostały kształty dachów oddziałów kobiecych. Oddział północny, poprzednio mający dach pulpitowy, nakryto dachem pogrążonym o trzech szczytach, a południowy, poprzednio mający dach trójsпадowy, nakryto dachem pulpitowym. To ostatnie rozwiązanie pozwoliło odtworzyć fragment muru obronnego, który przy poprzedniej formie dachu musiał zostać zburzony. We wnętrzu bożnicy zrekonstruowano bime⁸¹ i wykonano konserwację szafy ołtarzowej, głównego portalu, barokowej skarbony i relikwii malowideł ściennych. Okna hali oszklono gomułkami oprawionymi w ołów. Północne i południowe sale dla kobiet połączono z główną halą otworami drzwiowymi, powiększając w tym celu wschodnie prześwity tych sal. We wszystkich pomieszczeniach parteru wykonano posadzki z szarych płyt marmurowych.

Odrestartowany budynek dawnej bożnicy przekazany został przez jego właściciela — Żydowską Gminę Wyznaniową w Krakowie — w wieczyste użytkowanie Muzeum Historycznemu m. Krakowa z przeznaczeniem na oddział poświęcony historii i kulturze Żydów⁸².

Nowa, muzealna funkcja zabytku została zaznaczona poprzez zmiany w jego bezpośrednim otoczeniu; w miejsce ogrodzenia oddzielającego dawną bożnicę od ulicy Szerokiej powstały amfiteatralne schody łączące obiekt z ulicą i czyniące go łatwo dostępnym. Zrekonstruowano także dalszy odcinek muru obronnego od strony północnej, dzięki czemu wyraźniejsze stało się nawiązanie do historycznej sytuacji przestrzennej zabytku.

Ważnym problemem dla nowego użytkownika stało się z czasem nadmierne zawilgocenie murów bożnicy. Aby temu zaradzić, w obiekcie dwukrotnie przeprowadzone zostały iniekcje murów substancjami blokującymi wchłanianie wody gruntowej: po raz pierwszy w końcu 1978 roku i po raz drugi w 1998 roku. Muzeum kilkakrotnie podejmowało także prace konserwatorskie przy najcenniejszych zabytkowych detalach architektonicznych bożnicy. W 1973 i 1988 roku konserwowane były malowidła naścienne, zachowane w dużych fragmentach w dawnej południowej sali kobiet. W 1991 roku konserwacji poddane zostały szafa ołtarzowa, portal głównego wejścia do modlitewni i kamienna skarbona. W połowie lat osiemdziesiątych odnowiono zewnętrzne detale architektury bożnicy: ganek kolumnowy od strony ulicy Józefa i obramienia otworów okiennych i drzwiowych.

Powojenna muzealna funkcja Starej Bożnicy zyskała sobie powszechną aprobatę społeczną. W obecnej sytuacji jej nowa rola jest optymalnym rozwiązaniem, zarówno dla ochrony samego zabytku, którego wartości nie sposób przecenić, jak i dla szerokiego upowszechniania wiedzy na temat historii i kultury krakowskich Żydów.

P R Z Y P I S Y

¹ Chodzi tu zwłaszcza o najważniejszą pracę Majera Bałabana, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, T. I (1304—1655), Kraków 1931, T. II (1656—1868), Kraków 1936, Wyd. „Nadzieja”, Towarzystwo ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie.

² Krasnowolski Bogusław (opr. z zespołem), *Kazimierz ze Stradomem i dawną łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne*, PP PKZ (maszynopis), Kraków 1982—85; Tenże, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, „Universitas”, Kraków 1992.

³ Tenże, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofor”, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa, Nr 15 (1988).

⁴ Archiwum Państwowe m. Krakowa, Archiwum Budownictwa Miejskiego (dalej cyt.: APm.K, ABM).

⁵ Łuszczkiewicz Władysław, *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, z. I, Kraków 1864.

⁶ Grotte Alfred, *Beiträge zur Entwicklungen des Synagogenbaues in Deutschland, Böhmen und ehemaligen Königtum Polen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts*, Berlin 1915.

⁷ Bałaban Majer, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Nakładem Stowarzyszenia „Solidarność” — Bnei Brith, Kraków 1935.

⁸ Mahler Ojjasz, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Nakład własny, Kraków (1936).

⁹ Żychiewicz Tadeusz, *Kraków-Kazimierz, Bożnica Remuh. Dokumentacja naukowa* (maszynopis), Pracownia Konserwacji Zabytków, Kraków 1953.

¹⁰ Ludwikowski Leszek, *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*, Muzeum Historyczne m. Krakowa — 1981.

¹¹ Rojkowska Halina, Sudacka Aldona, *Bożnica Kupa. Dokumentacja historyczna* (maszynopis), Pracownia Konserwacji Zabytków S.A., Kraków 1992.

¹² Bałos Bogusław, *Sprawozdanie z prac badawczo-poszukiwawczych w bożnicy Kupa* (maszynopis), Pracownia Konserwacji Zabytków S.A., Kraków 1993.

¹³ Niewalda Waldemar, Rojkowska Halina, *Bożnica Kupa, ul. Warschauera 8-10. Dokumentacja z badań architektonicznych* (maszynopis), Pracownia Konserwacji Zabytków S.A., Kraków 1993.

¹⁴ Sudacka Aldona, Sulerzyska Lucyna, *Synagoga Tempel w Krakowie, ul. Miodowa 24. Dokumentacja historyczno-konserwatorska* (maszynopis), Pracownia Konserwacji Zabytków S.A., Kraków 1993.

¹⁵ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofor”, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa, Nr 15 (1988), s. 87.

¹⁶ Łuszczkiewicz Władysław, *Sprawozdanie (...) z wypadku poszukiwań Komisji, wyznaczanej z grona Towarzystwa Naukowego Krakowskiego celem odszukania miejsca i zabytków budowlanych uniwersytetu założonego przez Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1865, s. 10; Tenże, *Zabytki sztuk pięknych Krakowa, I: Pomniki architektury od XI do XVIII wieku ze stanowiska historyka sztuki objaśnili*, Kraków 1872, s. 59.

¹⁷ Tenże, *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, z. I, Kraków 1864.

¹⁸ Essenwein A., *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der*

Stadt Krakau, Leipzig 1869; Grotte Alfred, *Beitrage zur Entwicklung des Synagogenbaues in Deutschland, Böhmen und ehemaligen Königtum Polen von XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts*, Berlin 1915; Piechotkowie Maria i Kazimierz, *Bożnice drewniane*, Warszawa 1957.

¹⁹ Dobrowolski Tadeusz, *Sztuka Krakowa*, (Wyd. 5), Kraków 1978, s. 118.

²⁰ Konieczna Wanda, *Początki Kazimierza (do r. 1479)*, *Studia nad przedmieściami Krakowa*, „Biblioteka Krakowska”, Nr 94, Kraków 1938; Bałaban Majer, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304—1868*, T. I (1304—1655), Kraków 1931, T. II (1656—1868), Kraków 1936; Tenże, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935; Wyrozumski Jerzy, *Dzieje Krakowa*, T. I, *Kraków od schyłku wieków średnich*, Kraków 1981.

²¹ Wyrozumski Jerzy, op. cit., s. 247, 319 i 320.

²² Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 86.

²³ Świszczowski Stefan, *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*, „Biuletyn Krakowski”, T. III, Kraków 1961, s. 45; Tenże, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981, s. 100.

²⁴ Ludwikowski Leszek, *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*, Muzeum Historyczne m. Krakowa — 1981.

²⁵ Tamże, s. 11.

²⁶ Tamże, s. 10 i przypis 7 (z powołaniem się na pracę S. Świszczowskiego, *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*, „Biuletyn Krakowski”, T. II, s. 50).

Dokument, o którym mowa, dotyczy sporu pomiędzy dwiema gminami żydowskimi, polską i czeską, o zarządzanie bożnicą. Cytuje go Mathias Bersohn, *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty, (1388—1782)*, Warszawa 1910, s. 31, Nr 21a.

²⁷ Bersohn Mathias, *Dyplomatarysz...*, op. cit., s. 41, Nr 41.

²⁸ Toteż inni autorzy odnoszą wspomniany dokument z 1519 r. właśnie do bożnicy Starej. Por.: Bałaban Majer, *Historia Żydów...*, op. cit., s. 111; Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 87.

²⁹ Duda Eugeniusz, *Stary cmentarz żydowski w Krakowie. Materiały inwentaryzacyjne*, „Krzysztofor”, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa, Nr 15 (1988), inskrypcje nr 3, 7, 8 i 9.

³⁰ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 12

³¹ Drożdżewicz Jan, *O napisie hebrajskim w bożnicy kazimierskiej Starą zwanej*. Osobna odbitka z T. XXXIV „Rocznika c. k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, Kraków 1865, s. 8—9.

³² Na podstawie zdjęcia w cytowanej pracy Alfreda Grottego z widokiem zachodniego portalu i dwóch skarbon w bożnicy Izaaka Jakubowicza można stwierdzić, że skarfony w tej bożnicy, dzisiaj już nie istniejące, miały identyczną formę jak skarbona w bożnicy Starej. Wszystkie trzy były zapewne wykonane przez tego samego kamieniarza w roku 1638, to jest w roku rozpoczęcia budowy bożnicy Jakubowicza.

³³ Bałaban Majer, *Przewodnik...*, op. cit., s. 53.

³⁴ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 22.

³⁵ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 87.

³⁶ Krasnowolski Bogusław, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów Chrześcijan i Żydów w Polsce*. „Universitas”, Kraków 1992, s. 13.

³⁷ Por. Piechotkowie Maria i Kazimierz, *Bożnice polskie XIV—XVIII w.*, „Kalendarz Żydowski 1985—1986”, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Warszawa 1985, s. 64: „Sądząc na podstawie analizy zachowanych obiektów i przekazów [sala mężczyzn] była zapewne pierwotnie jedynym pomieszczeniem średniowiecznych bożnic środkowoeuropejskich. Inne pomieszczenia: przedsionek, modlitownia dla kobiet, izby kahału itp. pojawiły się jako stały element bożnicy dopiero później”. Por. także: Roth E. (opr.), *Die Alte Synagoge zu Worms*, Ner Tamid Verlag, Frankfurt a/M. — 1961, Abb. 79.

³⁸ Firlet Elżbieta Maria, *Najstarsza panorama Krakowa*, Muzeum Historyczne m. Krakowa, Kraków 1998.

³⁹ Firlet Elżbieta Maria, op. cit., s. 25.

⁴⁰ Krasnowolski Bogusław, *Ulice i place...*, op. cit., s. 119.

⁴¹ Jako bożnica kobiet z osobnym wejściem z zewnątrz przybudówka ta jest zaznaczona na rysunkach pomiarowych Łuszczkiewicza (*Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, op. cit.: rzut hali z przybudówkami). Tendencja do poszerzania programu budowlanego bożnic o przedsionki i oddziały dla kobiet występowała na szeroką skalę na przełomie XVI/XVII w. Por.: Piechotkowie Maria i Kazimierz, *Bożnice drewniane*, op. cit., s. 24.

⁴² Dom kahałny lwowskiej gminy przedmiejskiej powstał w 1618 r., a miejskiej — w 1634 r. (Bałaban Majer, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.*, Lwów 1905, s. 291).

⁴³ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 91.

⁴⁴ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 12.

⁴⁵ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 14.

⁴⁶ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 89.

⁴⁷ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 89.

⁴⁸ Łuszczkiewicz Władysław, *Zabytki sztuk pięknych Krakowa*, op. cit., s. 59.

⁴⁹ Pożar w 1556 r. najwyraźniej nie objął żydowskiej części Kazimierza (Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 89 i przypis 55).

⁵⁰ Pożar w 1557 r. dotyczył bożnicy Nowej (ReMU). Por.: Bałaban Majer, *Historia Żydów...*, op. cit., t. I, s. 145.

Ludwikowski, pisząc o pożarze i odbudowie bożnicy Starej (Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 14 i 15 i przypisy 24 i 25) pomyłkowo powołał się na fakty, które w istocie dotyczą bożnicy ReMU.

⁵¹ Kravtsov Sergei R., *Synagogues in Eastern Galicia* [w:] Harel Hoshen Sarah (ed.) *Treasures of Jewish Galicia. Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine, Beth Hatefutsoth, The Nahum Goldman Museum of the Jewish Diaspora. Catalogue of the exhibition (...) held at Beth Hatefutsoth*, Tel Aviv, July 1994 — January 1995, s. 37.

⁵² W bożnicy Starej zachowały się do dzisiaj dwie kompletne skarfony oraz reliktów dwóch dalszych: skarfony z 1570 r. i małej skarbonki, po której pozostał jedynie napis w murze „l'Jerusalem” („Na Jerozolimę”), świadczący o przeznaczeniu gromadzonych w niej datków.

⁵³ Rejduch-Samkowa Izabella, Samek Jan, *Gotycko-renesansowa bima w Starej Synagodze na Kazimierzu w Krakowie — zapomniane dzieło kowalstwa artystycznego*, „Krzysztofor”, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego m. Krakowa, Nr 8 (1981), s. 75—81.

⁵⁴ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 17 (*Protokół badań polichromii wnętrza Starej Bożnicy z dnia 29 sierpnia 1957 r. Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie — te czka Stara Bożnica*).

⁵⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IV, *Miasto Kraków*, Cz. VI, *Kazimierz i Stradom*, *Judaica: bożnice, budowle publiczne i cmentarze* (pod red. Izabelli Rejduch-Samkowej i Jana Samka), Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 6 (fig. 62), s. 7 (fig. 98 i 99).

⁵⁶ „Przeze mnie rządy sprawują królowie” (Księga Przysłów 8,15).

⁵⁷ „Ta jest brama Boga, sprawiedliwi przez nią wchodzić będą” (Psalm 118,20).

⁵⁸ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 94.

⁵⁹ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 17 (autor mylnie sądzi jednak, że północna modlitownia kobiet powstała w trakcie przebudowy bożnicy przez Gucciego w 1570 r.). Analogiczne formy dachów nad oddziałami dla kobiet stosowano w architekturze siedemnastowiecznych bożnic polskich np. w Żółkwi i w Łucku.

⁶⁰ Zarysy półkolistych zamknięć tych okien są widoczne na archiwalnej fotografii (fot. z pieczęcią „Zygmunt Hendel, architekt i koncesjonowany budowniczy”, Pracownia Ikono grafii Krakowa, Muzeum Narodowe w Krakowie) przedstawiającej stan bożnicy przed ukończeniem niwelacji jej otoczenia.

⁶¹ Podobnymi murami attykowymi chronione były domy przy ulicy Szerokiej, jak o tym świadczy XIX-wieczna ikonografia zabudowy tej ulicy. Por.: Świszczowski Stefan, *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*, „Biuletyn Krakowski”, T. II, Kraków 1960, s. 61.

⁶² Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 23.

⁶³ APm.K., ABM, I. s. 217, Dz. VIII, *Plan na przebudowę zabudowań do bożnicy Starej należących* (Plan ten znajduje się wśród dokumentacji dotyczącej bożnicy Nowej (ReMU)).

⁶⁴ *Teki Żegoty Paulego* (wypisy archiwalne i oryginalne dokumenty), Biblioteka Jagiellońska, sygn. rkp 5337/II, T. 8 (wypisy dotyczące miasta Kazimierza i Żydów na Kazimierzu), k. 73 i nn.; por. Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 91.

⁶⁵ Bałaban Majer, *Historia Żydów...*, op. cit., T. I, s. 416.

⁶⁶ Krasnowolski Bogusław, *Rozwój urbanistyczny...*, op. cit., s. 91.

⁶⁷ Sytuację tej zabudowy pokazuje np. *Plan Miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat 1802–1808* tzw. *Senacki*, Wyd. E. Münch, Muzeum Historyczne m. Krakowa, Kraków 1959, Tabl. LXIII.

⁶⁸ Sytuacja tej bożnicy pokazana jest m. in. na *Planie miasta żydowskiego na Kazimierzu z ok. 1809 r.*, skopiowanego w: Bałaban Majer, *Historia Żydów...*, op. cit., T. II, osobna wkładka.

⁶⁹ Bałaban Majer, *Przewodnik...*, op. cit., s. 53.

⁷⁰ Żbikowski Andrzej, *Żydzi krakowscy i ich Gmina w latach 1869–1919*, Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Warszawa 1994, s. 188.

⁷¹ APm.K., ABM, I. s. 244, Dz. VIII, *Plan budowy dachów nad Starą Bożnicą: fasada od strony ulicy Szerokiej; Rzut głównej hali i oddziałów kobiecych, północnego i południowego z zarysem sklepień; Przekrój poprzeczny głównej hali z widokiem na ścianę zachodnią i konstrukcją projektowanego dachu wraz z przekrojem północnego oddziału kobiet z projektowanymi neogotyckimi portalami; Rzut projektowanego dachu nad główną halą; Przekrój poprzeczny południowego oddziału kobiet z konstrukcją projektowanego dachu pulpitowego.*

⁷² APm.K., ABM, I. s. 244, Dz. VIII, *Projekt przebudowy fasady Starej Bożnicy od strony ulicy Józefa.*

⁷³ Już w 1903 r. Miejska Kasa Oszczędnościowa wyasygnowała na remont bożnicy 8 tysięcy koron. Wówczas też zaczął działać Komitet odbudowy z wiceprezydentem miasta Sarem i konserwatorem miejskim Tomkowiczem. Do 1913 r. wydano na remont 30 tysięcy koron, ale wówczas kosztorys całości prac

konserwatorskich opiewał już na 173 tysiące koron (Żbikowski Andrzej, op. cit., s. 188).

⁷⁴ APm.K., ABM, I. s. 244, Dz. VIII: 1904 r., (*Plan restauracji Starej Bożnicy na Kazimierzu przy ulicy Szerokiej: Plan sytuacyjny; Rzut parteru; Przekrój podłużny i poprzeczny bożnicy z przyległymi przybudówkami*); 1913 r. (*Plan przebudowy dachu oraz restauracji attyki: Widoki od północy, południa, wschodu i zachodu; Rzut i przekrój konstrukcji dachowej*); 1923 r. (*Plan przebudowy narożnej przybudówki północno-zachodniej i ogrodzenia od ulic Szerokiej i Józefa: Rzut parteru bożnicy z przybudówkami i ogrodzeniem od ulic Szerokiej i Józefa; Plan przebudowy przybudówki północno-zachodniej; Rzuty I i II piętra przybudówki pn.-zach.; Przekroje poprzeczny i podłużny klatki schodowej przybudówki pn.-zach.; Projekty ogrodzenia od ulicy Szerokiej oraz od ulic Szerokiej i Józefa z fasadą od ulicy Józefa*).

Obszerna dokumentacja inwentaryzacyjna i projektowa znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Por.: Mossakowska Wanda (opr.), *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, T. XII, *Cracoviana*, Cz. I, PWN, Warszawa 1978, s. 243–249; poz. 1930–1949 *Pomiary inwentaryzacyjne*. Zygmunt Hendel 1904 (?) i 1913; poz. 1950–1972 *Projekty restauracji*. Zygmunt Hendel 1904 (?) i 1913.

⁷⁵ Bałaban Majer, *Przewodnik...*, op. cit., s. 55.

⁷⁶ Stendig Józef, *Dewastacja cmentarzy, bożnic i zabytków żydowskich Krakowa podczas okupacji hitlerowskiej*, [w:] *W 3-cią rocznicę zagłady getta w Krakowie*, Kraków 1946, s. 184.

⁷⁷ Stendig Józef, op. cit., s. 184.

⁷⁸ Stendig Józef, op. cit., s. 189.

⁷⁹ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 38.

⁸⁰ Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 39 (Projekt wstępny opracował dr Józef Jamroz, a dalsze fazy dokumentacji — dr Józef Ptak).

⁸¹ Ażurowy baldachim bimy zrekonstruowała specjalistyczna pracownia ślusarsko-kowalska Pracowni Konserwacji Zabytków w Wilanowie.

⁸² Porozumienie w tej sprawie pomiędzy przedstawicielami Zarządu Gminy Żydowskiej Wyznaniowej (wówczas: Kongregacji Wyznania Mojżeszowego) w Krakowie i Muzeum Historycznego m. Krakowa podpisane zostało 12 stycznia 1958 r., a więc jeszcze w trakcie prac restauracyjnych w obiekcie. Faktyczne przekazanie odrestaurowanego budynku Muzeum Historycznemu m. Krakowa nastąpiło 30 kwietnia 1959 r. Por.: Ludwikowski Leszek, op. cit., s. 39 i 45 oraz przypis 58.